

**ΔΙΕΘΝΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ
ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΠΡΟΣ ΤΙΜΗΝ
ΤΟΥ ΟΜΟΤΙΜΟΥ
ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΒΕΛΕΝΗ**

**Θεσσαλονίκη, Αμφιθέατρο
Αρχαίας Αγοράς
4-7 Οκτωβρίου 2017**

Πρακτικά

**INTERNATIONAL
SYMPOSIUM
IN HONOUR
OF EMERITUS
PROFESSOR
GEORGE VELENIS**

**Thessaloniki, Amphitheatre
of Ancient Agora
4-7 October 2017**

Proceedings

A

Αθήνα 2021

Γενική εποπτεία

Ελένη Κώτσου

Επιμέλεια έκδοσης

Αγγελική Γ. Βοσκάκη
Ευαγγελία Μέρμηγκα

Καλλιτεχνική επιμέλεια - Σελιδοποίηση

Στέλιος Σκουρλής
Νατάσσα Κοτσάμπαση

Προεκτυπωτικές εργασίες

Νικολίτσα-Δήμητρα Αρμπουνιώτη
Μαρία Κωνσταντάρα

Εκτύπωση

PrintFair

ISBN 978-960-386-497-4

ΤΟΜΟΣ Α 978-960-386-493-6

© ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

Οργανισμός Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων
Διεύθυνση Εκδόσεων και Ψηφιακών Εφαρμογών

Πανεπιστημίου 57, 105 64 Αθήνα

Οι περιλήψεις μεταφράστηκαν με ευθύνη των συγγραφέων, εκτός από τις περιλήψεις στις σ. 64, 224, 360, 376, 393, 494, 676, 712, 909, 1206, 1335, τις οποίες μετέφρασε η Μαρία Παρζιάλη.

**ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΠΡΟΣ ΤΙΜΗΝ ΤΟΥ ΟΜΟΤΙΜΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΒΕΛΕΝΗ**

**INTERNATIONAL SYMPOSIUM
IN HONOUR OF EMERITUS PROFESSOR
GEORGE VELENIS**

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Δημήτρης Αθανασούλης

Δρ Βυζαντινολόγος, Διευθυντής Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων

Αθανάσιος Μαρκόπουλος

Ομότιμος καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας,
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Paolo Odorico

Διεθντής Σπουδών, École des hautes études, Παρίσι

Χρυσούλα Παλιαδέλη

Ομότιμη καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας,
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Αθανάσιος Σέμογλου

Καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας,
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Marica Šurut

Ομότιμη καθηγήτρια Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής, Πανεπιστήμιο Βελιγραδίου

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Μιχάλης Κάππας

Δρ Βυζαντινολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας

Φλώρα Καραγιάννη

Δρ Βυζαντινολόγος, Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων

Έλενα Κόστιτς

MSc Βυζαντινολόγος

Γιώργος Σκιαδαρέσης

Δρ Βυζαντινολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους

Γιώργος Φουστέρης

Επικουρος καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας,
Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία Θεσσαλονίκης

**ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΠΡΟΣ ΤΙΜΗΝ ΤΟΥ ΟΜΟΤΙΜΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΒΕΛΕΝΗ**

**Θεσσαλονίκη, Αμφιθέατρο Αρχαίας Αγοράς
4-7 Οκτωβρίου 2017
Πρακτικά**

**INTERNATIONAL SYMPOSIUM
IN HONOUR OF EMERITUS PROFESSOR
GEORGE VELENIS**

**Thessaloniki, Amphitheatre of Ancient Agora
4-7 October 2017
Proceedings**

Αθήνα 2021

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / CONTENTS

Προλογικό Σημείωμα της Οργανωτικής Επιτροπής	15
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Γεώργιος Βελένης	17
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ Ο ξεχωριστός Γιώργος Βελένης	23
Κατάλογος επιστημονικών εργασιών Γεωργίου Βελένη	31

Τόμος Α

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ / ANTIQUITY

ΕΛΕΝΗ ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΑΛΛΑΚΙΔΟΥ Ενεπίγραφος πίθος Ακάνθου	43
ΚΩΣΤΑΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ Τα συστήματα δόμησης στο νότιο κλασικό τείχος των Σταγείρων	53
ΕΛΕΝΗ Κ. ΣΚΑΛΙΣΤΗ «Η αγωνία της Ζορκίδος»: ένα νέο χρηστήριο έλασμα από τη Δωδώνη	65
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ Αγαμάτιο Αφροδίτης του λεγόμενου τύπου «Αφροδίτης-Νύμφης», από την αρχαία Λητή	75
ΗΛΕΚΤΡΑ ΖΩΓΡΑΦΟΥ Επιλεγμένη κεραμική από την ανασκαφή του 1966 στην Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης	91
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΥΚΟΥΒΟΥ Μονομαχικά μνημεία του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης	105
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΙΔΕΡΙΔΟΥ Ανιχνεύοντας την παιδική ηλικία στη ρωμαϊκή Μακεδονία μέσα από επιγραφικές και εικονογραφικές μαρτυρίες	119
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΟΥΛΑΣ Το λυκόφως των θεών στη Δωδώνη	129
ΟΛΓΑ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ερωτικές κατάρες της αρχαιότητας και των νεότερων χρόνων	141
CHRYSOULA PALIADELI *Aristeides II's <i>Proelium cum Persis</i>	149

ΙΣΤΟΡΙΑ / HISTORY

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ν. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Ἡ Θεσσαλονίκη καὶ ὁ Τετράρχης Γαλέριος (293-311):
μιά ἐπανεκτίμηση τῶν δεδομένων 163

ΙΩΑΝΝΑ ΖΟΥΜΠΙΕΡΗ

«Ἀδελφός», «υἱός» καὶ «τέκνο»: οἱ συγγενικοὶ δεσμοὶ καὶ ἡ σημασία τους στὴ διπλωματικὴ
γλώσσα Βυζαντίου - Περσίας (330-650 μ.Χ.) 175

ΗΛΙΑΣ ΓΙΑΝΝΑΚΗΣ

Ο al-Jāhiz (776-868 μ.Χ.) γιὰ τὸ κοινωνικὸ καθεστῶς τῶν χριστιανῶν στὴν πρώιμη ἰσλαμικὴ
αυτοκρατορία 183

ΘΕΟΔΩΡΑ ΖΑΜΠΑΚΗ

Πληροφορίες στα ἱστορικὰ ἔργα τοῦ al-Mas'ūdī (893-956 μ.Χ.) γιὰ τὶς χριστιανικὲς ομάδες
τῆς εποχῆς τοῦ 195

STAVROS S. PANAYIOTOU

The Sack of Thessaloniki by Leo of Tripoli (291 AH/904 AD) and the Role of the Copts
in the Islamic Navigation 205

ANNA I. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ

Ἡ ἀσκηση τῆς κρατικῆς πολιτικῆς στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὸν 9ο-10ο αἰῶνα:
ἡ περίπτωση τῆς ἀχαϊκῆς Κερνίτζας 213

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ-ΚΥΡΙΑΚΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ-SEIBT

Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴ στρατιωτικὴ οργάνωση τοῦ Βυζαντίου νότια τοῦ Αἴμου
(10ος-11ος αἰῶνας): ἡ περίπτωση τῆς Βερόης/Stara Zagora 225

ΣΤΑΥΡΟΣ ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ

Οἱ ἀναγραφές τῶν ἐπισκοπικῶν θρόνων τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου
Πρέσπας 231

MARCO FASOLIO

Was Epirus Suitable for the Despotate? Some Remarks on the Epirote Ruling Classes
in the 11th and 12th Centuries 245

VIKTOR NEDESKI

Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου Καβάσιλα με τὸν ἀρχιεπίσκοπο Ἀχρίδος
Δημήτριο Χωματιανὸ καὶ τὸν ἐπίσκοπο Κίτρος Ἰωάννη 259

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

Πόλεις καὶ πολιτικὴ ἀντιπαράθεση στὸ Βυζάντιο τὸν 14ο αἰῶνα 269

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΤ. ΦΟΥΝΤΟΥΚΙΔΗΣ Πολιτική ιδεολογία και κείμενα λειτουργικής: οι βυζαντινές θείες λειτουργίες	275
TRIANΤΑFILLIA KOURTOUMI Knowledge Capture in Archives and Lifelong Learning Approaches	283

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ / ICONOGRAPHY

ΜΑΡΙΑ ΚΑΜΠΟΥΡΗ-ΒΑΜΒΟΥΚΟΥ Η πάλη του Ιακώβ με τον άγγελο στην τέχνη	293
ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΠΑΝΕΛΗ Η εικονογραφία της παράστασης της δημιουργίας του ανθρώπου στη μονή της Κάτω Παναγιάς Άρτας	309
SAŠO CVETKOVSKI The Icons of the Painters from Kolakia in the Churches at Struga and Debar from the 19th Century	325
ΝΑΣΑ ΠΑΤΑΠΙΟΥ Νέα στοιχεία για τον ζωγράφο Ιωάννη Καλογερά	341

ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ / MONUMENTAL PAINTING

ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ ΚΑΤΣΕΛΑΚΗ Οι τοιχογραφίες της Ζωοδόχου Πηγής στο Γυμνό (Εύβοια). Παρατηρήσεις στην υστεροβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική της Εύβοιας	349
ΜΑΡΙΑ ΝΑΝΟΥ Η μονή Σουρβιάς στο Πήλιο. Ιστορία, τέχνη και η μαρτυρία των επιγραφών	361
ΧΑΡΑ ΣΑΡΡΗΓΙΑΝΝΙΔΟΥ Οι τοιχογραφίες της φάσης του 18ου αιώνα (1753) στον ναό του Αγίου Νικολάου Κρεπενής στην Καστοριά	377
ΙΩΑΝΝΗΣ Μ. ΠΕΡΡΑΚΗΣ Ἡ σύνθεση τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ ἱερομονάχου Δαμασκηνοῦ κατὰ τὴν ἐργασία του στὶς μονὲς Δοχειαρίου καὶ Βατοπαιδίου	395
ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΜΑΥΡΙΚΑ «Κληθέντες ... ὅπως γνωματεύσωμεν περὶ ... τῆς διακοσμῆσεως». «Θεσμικές» κατευθύνσεις καὶ ἱστορία νῶν τὸν ὕστερο 19ο αἰώνα: ἡ περίπτωση τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τῶν Ταξιαρχῶν Αἰγιαλείας	413
ΝΙΚΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Η νεότερη φάση των τοιχογραφιών του ναού του Αγίου Γεωργίου Νιγρίτας	431
ΙΛΙΑΝΑ ΖΑΡΡΑ Η εκκλησιαστική ζωγραφική κατά τον 19ο αιώνα στην ηπειρωτική τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Ορισμένες παρατηρήσεις με αφορμή τη δράση ενός οικογενειακού εργαστηρίου στην πόλη των Ιωαννίνων	451

ΦΟΡΗΤΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ / PORTABLE ICONS

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗ Παλαιολόγειες εικόνες του αγίου Γεωργίου με σκηνές του βίου του από την Καστοριά. Σχόλια και παρατηρήσεις	467
ΑΓΑΘΟΝΙΚΗ ΤΣΙΛΙΠΑΚΟΥ Άγνωστα έργα του ζωγράφου του Αγίου Νικολάου Γούρνας Βέροιας (1638/9) και του κύκλου του. Νεότερες ειδήσεις για τη δράση του εργαστηρίου	481
ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ Εικόνα ένθρονης Βρεφοκρατούσας με απεικόνιση αφιερωτή από την περιοχή των Ιωαννίνων (1697)	495
ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΣΙΟΥΡΗΣ Έξι θύρες τέμπλου στον ναό του Αγίου Σπυρίδωνος στην πόλη της Κέρκυρας	507
ΓΡΑΜΜΑΤΩ-ΧΡΥΣΟΒΑΛΑΝΤΩ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΟΥΛΗ Εικόνες του αγίου Δημητρίου από το μουσείο της επαρχίας του Νόβι Σαντζ στην Πολωνία ...	521
ΜΑΓΔΑΛΗΝΗ ΠΑΡΧΑΡΙΔΟΥ Εικόνες των αρχών του 19ου αιώνα από τον ναό του Αγίου Δημητρίου Αξιούπολης	531
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΣΕΜΟΓΛΟΥ * Η ψηφιδωτή εικόνα του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος: ένα αυτοκρατορικό επιμνημόσυνο ανάθημα	541
ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ * Εικόνες του Φράγγου Κατελάνου και του εργαστηρίου του στην Καστοριά	555

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ / ECCLESIASTICAL ARCHITECTURE

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΡΑΠΤΗΣ Αρχιτεκτονικά έργα του Αναστασίου Α΄ στη Θεσσαλονίκη	571
JASMINA S. ČIRIĆ Solar Discs in the Architecture of Byzantine Constantinople: Examples and Parallels	583
ILIONA OUTRAM KHALILI Unity within Multiplicity; Masonry, Method, and Analogy in Byzantine Architecture	599
ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ Παρατηρήσεις στην αθωνική βυζαντινή ναοδομία	611
ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΔΑΔΑΚΗ Ναός Αγίας Σοφίας Δράμας. Τα νέα ευρήματα	645
ΑΦΡΟΔΙΤΗ Α. ΠΑΣΑΛΗ * Ένας δίκωχος ναός στην Έπάνω Άγόριανη (Επτάλοφο) Φωκίδας	665
ΘΑΛΕΙΑ ΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ Η υστεροβυζαντινή φάση του ναού των Ταξιαρχών στην Άνω Πόλη της Θεσσαλονίκης	677

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΕΞΙΑ Διαφράγματα ανοιγμάτων στους βυζαντινούς ναούς της Μάνης	691
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΡΙΤΖΟΥΛΗ Η ναοδομία της περιόδου 16ου-18ου αιώνα στη Σαντορίνη	715
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΛΛΗ Ο ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Άνω Σκοτίνα Πιερίας. Σχεδιασμός - κατασκευή	729
ΒΑΣΙΛΗΣ ΜΕΣΣΗΣ Παναγιά και Bogorodica. Η Κοίμηση της Θεοτόκου στο Λιβαδάκι (Λιβάδιστα) Δράμας, από το 1870 στο 2017. Τέχνη, ιστορία και πάσχοντα κτήρια	743
ΣΑΠΦΩ ΑΓΓΕΛΟΥΔΗ-ΖΑΡΚΑΔΑ Ο ναός του Αποστόλου Παύλου στην Καβάλα	757
ΣΟΦΙΑ ΑΚΡΙΒΟΠΟΥΛΟΥ Η Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης από τον 19ο στον 20ό αιώνα	773
ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΗΛΙΑΔΗΣ Ο ναός του Αγίου Ευλαλίου στη Λαμπούσα	791

Τόμος Β

ΚΟΣΜΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ - ΟΧΥΡΩΤΙΚΗ - ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ SECULAR ARCHITECTURE - FORTIFICATIONS - URBAN PLANNING

ΗΑΝΝΑ-ΡΙΙΤΤΑ ΤΟΙΒΑΝΕΝ-ΚΟΛΑ Το ρωμαϊκό limes και η αρχιτεκτονική επίδραση της Κωνσταντινούπολης στην πρωτοβυζαντινή Συρία	807
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ Δ. ΚΟΥΣΟΥΛΑ - ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΕΥ. ΓΟΥΪΔΗΣ Έν κύκλω ... σχήματι. Κυκλικά κτίσματα της αρχαίας Θεσσαλονίκης: μια πρώτη προσέγγιση	819
ΧΡΗΣΤΟΣ Π. ΤΣΑΜΙΣΗΣ Πομπικές τελετές στην περιοχή του αρχαίου λιμένα Θεσσαλονίκης: η διαχρονική τους σημασία στη διαμόρφωση του αστικού χώρου	837
ΜΑΡΙΝΑ ΛΕΙΒΑΔΙΩΤΗ Οι πρὸς θάλασσαν πύλες της Θεσσαλονίκης	859
ΣΑΠΦΩ ΤΑΝΟΥ Συμπληρωματικά στοιχεία για το ρωμαϊκό τείχος της Θεσσαλονίκης: ανασκαφή οδού Ευρυμέδοντος 3	873
ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΔΡΟΛΙΑ Οικία της εποχής του Ιουστινιανού στο κάστρο της Βελίκας	883
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΣΚΑΓΚΟΥ Οικίες στην Άνω Πόλη Μονεμβασίας. Στοιχεία από την πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα	895

ΓΙΩΡΓΟΣ Κ. ΣΤΑΛΙΔΗΣ Κάστρο Μογλενών. Νεότερες έρευνες και παρατηρήσεις	911
ANNA ΓΙΑΛΟΥΡΗ Το κάστρο της Σιβίστας στη νησίδα του Αγίου Νικολάου στην τεχνητή λίμνη των Κρεμαστών	925
ΙΩΑΚΕΙΜ ΑΘ. ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ - ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΤΣΑΝΑΝΑ Περί της μεσοβυζαντινής Ιερισσού	941
ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ - ΜΑΡΙΑ ΤΣΙΑΠΑΛΗ Ο υστεροβυζαντινός πύργος στα Βρασνά του νομού Θεσσαλονίκης. Αρχαιολογικά και τυπολογικά δεδομένα	955
ΓΙΩΡΓΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ Στοιχεία πολεοδομικής οργάνωσης του βυζαντινού Μυστρά	967
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ Κυπαρισσία/Αρκαδιά. Η διαχρονική πόλη και το μεσαιωνικό φρούριο	991
ΧΡΥΣΑ ΚΑΡΠΑΝΟΥ Η Πάτρα μέσα από τα μάτια των περιηγητών: παρατηρήσεις σε απεικονίσεις της Β' Ενετοκρατίας (1687-1715)	1007
PHOKION KOTZAGEORGIS Preliminary Remarks on the Formation of Early Ottoman Cities in the Southern Balkans. The Case of the Ottoman Administrative Centers	1019
ΕΛΛΗ ΓΚΑΛΑ-ΓΕΩΡΓΙΑ Μετασηματισμοί του συστήματος ύδρευσης της Θεσσαλονίκης από τη βυζαντινή στην οθωμανική περίοδο	1031
ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΑΚΗΣ - ΘΩΜΑΣ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ Χώροι λατρείας και ταφικές πρακτικές στην Ίμβρο	1043

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ - ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ - ΜΟΝΤΕΡΝΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ RESTORATION - CONTEMPORARY ARCHITECTURE

ΜΑΡΙΑ Δ. ΚΑΓΙΑΔΑΚΗ Τα Μνημεία Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς και το κοινό: η περίπτωση της Ροτόντας Θεσσαλονίκης	1061
ΑΘΗΝΑ ΤΟΚΜΑΚΙΔΟΥ - ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΛΤΑΠΑΝΙΔΟΥ Η αποκατάσταση του βόρειου κεντρικού πύργου του φρουρίου του Επταυργίου	1073
ΓΙΩΡΓΟΣ ΖΩΙΔΗΣ - ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΛΕΦΑΚΗ-ΖΩΙΔΗ Θέα στην ιστορία και στη μνήμη: το μνημειακό σύνολο του Επταυργίου της Θεσσαλονίκης και η ανάδειξή του	1087
ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΠΙΣΙΜΙΣΗΣ Γιατί ο Ernest Hébrard;	1107

CLAUDIO CONNENA - ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ Πρόταση για τη σκεπή του ρωμαϊκού αμφιθεάτρου της Βερόνας	1111
ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ Αρχιτεκτονική μελέτη αποκατάστασης και ανάδειξης του μεγάλου θεάτρου της Γόρτυνας	1125
ΜΑΡΙΑ ΛΟΥΚΜΑ - ΚΟΡΑΛΛΙΑ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ - ΜΑΡΙΑ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ Διερεύνηση της κατασκευαστικής δομής και της παθολογίας δύο οθωμανικών τεμενών στη Δράμα	1143
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΖΑΡΚΑΔΑ-ΠΙΣΤΙΟΛΗ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΙΣΤΙΟΛΗΣ Ερευνητικά προγράμματα του ΑΠΘ στην Έδεσσα: Α. Αρχιτεκτονική τεκμηρίωση και ανάπλαση της συνοικίας Βαρόσι Έδεσσας, Β. Μελέτη επανάχρησης ιστορικών (βιομηχανικών) κτηρίων στη ζώνη των καταρρακτών της Έδεσσας	1155
ΜΑΡΙΑ ΑΡΑΚΑΔΑΚΗ - ΙΩΑΝΝΑ ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ ΑΠΘ / Πρόγραμμα 2395 (1990): Ιστορική έρευνα των μνημείων της Πρέβεζας. Το κάστρο του Παντοκράτορα	1171
ΑΡΙΣΤΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Αρχιτεκτονική και αρχαιότητα: ανάμνηση ή καταγωγή;	1185

ΓΛΥΠΤΙΚΗ / SCULPTURE

ΕΙΡΗΝΗ ΧΙΩΤΗ Ο σταυρικός στιγματισμός των αρχαίων γλυπτών και η δεύτερη ζωή τους	1195
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Δύο πρωτότυπα κιβώρια στη Θεσσαλονίκη	1209
ΒΑΡΒΑΡΑ Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Τα κιονόκρανα της Παρηγορήτισσας	1225
ΙΟΑΝΝΙΣ Ρ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ - CATHERINE VANDERHEYDE Plaques et piliers de chancel découverts dans la basilique de <i>Κελεφή</i> à Drymos	1241
ΠΕΤΡΟΣ ΚΑΨΟΥΔΑΣ Βυζαντινά γλυπτά στον πύργο της μονής Παντοκράτορος στο Άγιον Όρος	1257
ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΒΑΡΑΛΗΣ Ανάγλυφη εικόνα του αγίου Δημητρίου από τη μονή Πέτρας Πιερίας	1269
ANDRZEJ B. BIERNACKI - ELENA KLENINA - DOMINIK STACHOWIAK The Problem of Interpretation of the Byzantine Stone Church-Shape Models. New Data	1281
ΜΑΡΙΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Byzantine Marble Plaques with <i>Zodia</i> on the Façades of the Church of the Dormition of Theotokos at Makrinita, Mount Pellion, Thessaly	1299

**ΜΙΚΡΟΤΕΧΝΙΑ - ΚΕΡΑΜΙΚΗ - ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ - ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ
MINOR ARTS - POTTERY - COINAGE - MANUSCRIPTS**

ΣΤΑΥΡΟΣ ΖΑΧΑΡΙΑΔΗΣ Σύνολο πήλινων λύχνων από την πανεπιστημιακή ανασκαφή των Φιλίππων	1313
ΙΩΑΚΕΙΜ ΑΘ. ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ Έντάφιο ένεπίγραφο κεράμιο από τὸ μεσοβυζαντινὸ νεκροταφεῖο τῆς Τερισσοῦ	1327
ELENI LIANTA Two Byzantine Coin Hoards from 13th-Century Thessalonica	1337
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ Εργαστήριο κεραμικῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου στην Ἄνω Πόλη της Πάτρας	1349
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΤΟΥΤΟΣ Επιτάφιος ἢ <i>βλαττίον</i> ; Ἡ ορθὴ ἀνάγνωση των επιγραφῶν ενὸς αθωνικοῦ χρυσοκεντήματος	1367

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ / EPIGRAPHY

ANNA ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ Μια εβραϊκὴ συναγωγή της Διασποράς στη Χίο και οι επιγραφικὲς μαρτυρίες	1385
ΓΙΑΝΝΗΣ ΘΕΟΧΑΡΗΣ Πότε <i>ἐξηλάπαξεν Ἑλλήνων τεμένη και βωμοὺς</i> ο Ἰοβιανός; Σχετικὰ με τη χρονολόγηση της Βασιλικῆς στην Παλαιόπολη Κέρκυρας	1411
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΜΕΝΤΖΟΣ Ἡ βασιλικὴ στο Τηγάνι: επιγραφικὰ σχόλια	1425
ΑΝΔΡΕΑΣ ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ Επιγραφή σε θραύσματα μαρμάρινου επιστυλίου ἀπὸ τον περίβολο του ναοῦ του Αγίου Δημητρίου: χρονολογικὲς προσεγγίσεις και μια νέα πρόταση ἀνάγνωσης	1437
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Γ. ΧΟΤΖΑΚΟΓΛΟΥ Ένεπίγραφος λιτανικὸς σταυρὸς ἀπὸ τὸ Γούρρι τῆς Κύπρου	1443
ΝΙΚΟΛΕΤΑ ΤΡΟΥΠΚΟΥ Παλαιογραφικὴ εξέταση τριῶν παλαιολόγειων ψηφιδωτῶν συνόλων	1455
ΜΕΛΙΝΑ Π. ΠΑΪΣΙΔΟΥ Επιγραφικὰ δεδομένα ἀπὸ τη δυτικὴ εἴσοδο της ἀκρόπολης Θεσσαλονίκης	1473
ΝΙΚΟΣ ΠΑΖΑΡΑΣ Ἡ γραφή ως μέσο εξακρίβωσης της ταυτότητας του καλλιτέχνη. Ἡ περίπτωση του ζωγράφου του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη στην Καστοριά	1495
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΤΣΙΚΗΣ - ΞΑΝΘΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΤΣΙΚΗ Επιγραφικὲς μαρτυρίες ἀπὸ μεταβυζαντινά μνημεῖα της Δυτικῆς Μακεδονίας	1507

ANDREAS RHOPY Post-Byzantine Metrical Inscriptions and their Context	1527
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΡΑΙΚΟΣ «Δια-εικονισμοί». Σημειωτικές και πολυτροπικές ερμηνείες της νεοελληνικής εκκλησιαστικής ζωγραφικής (18ος-αρχές 20ού αιώνα): ο ρόλος του cartouche, του εμβλήματος και των γραμματοσειρών	1541

* Ανακοινώσεις που περιελήφθησαν επιπροσθέτως στον τόμο των Πρακτικών

Η αλληλογραφία του αγίου Κωνσταντίνου Καβάσιλα με τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδος Δημήτριο Χωματιανό και τον επίσκοπο Κίτρους Ιωάννη*

VIKTOR NEDESKI

Η Αρχιεπισκοπή Αχρίδος, σημαντικός πυλώνας της εκκλησίας στα Βαλκάνια, έχει αναδείξει μια σειρά από εξέχουσες προσωπικότητες, μεταξύ των οποίων, ιδιαίτερη θέση καταλαμβάνει ο αρχιεπίσκοπος Κωνσταντίνος Καβάσιλας. Στο πρόσωπό του, λίγο μετά την κοίμησή του, η Εκκλησία αναγνώρισε έναν άγιο ποιμένα, τον οποίο δεν άργησε να τιμήσει. Δυστυχώς, κάποιες ιστορικές συνθήκες οδήγησαν στη σχεδόν παντελή απώλεια της μνήμης του, με αποτέλεσμα, μέχρι πριν από λίγες δεκαετίες, η προσωπικότητά του να είναι ελάχιστα γνωστή τόσο στους επιστημονικούς όσο και στους εκκλησιαστικούς κύκλους. Οι σταδιακές έρευνες των τελευταίων ετών στην πόλη της Αχρίδος και στο Άγιο Όρος οδήγησαν σε σημαντικές ανακαλύψεις για αυτόν τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδος¹. Ένα σπουδαίο θέμα που αποκαλύπτει κάποια σημεία της λαμπερής αυτής προσωπικότητας είναι η αλληλογραφία του με δύο σπουδαίες εκκλησιαστικές προσωπικότητες της εποχής του, τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδος Δημήτριο Χωματιανό και τον επίσκοπο Κίτρους Ιωάννη.

* Θα ήθελα να εκφράσω τις ιδιαίτερες ευχαριστίες μου στη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ) και στο Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛΙΔΕΚ) για την υποστήριξη στην εκπόνηση αυτής της έρευνας που περιλαμβάνεται στο έργο που υποστηρίζεται με την απόφαση αριθ. 131175/12.

1 Βιβλιογραφία για τον άγιο Κωνσταντίνο Καβάσιλα: L. Petit, «Le monastère de Notre Dame de Pitié en Macédoine», *Izvestija Ruskogo arheologičeskago instituta v Konstantinopole*, VI-I, Carigrad 1900, 96. A. Heisenberg (επιμ.), *Georgii Acropolitae Opera*, τ. 1, Lipsiae 1903, 166-167. I. Snegarov, *Istorija*, τ. 1, Σόφια 1995, 211, 280-28. C. Grozdanov, «Za sv. Konstantin Kavasila i negovite portreti vo svetlinata na novite soznanija», *Živopisot na Ohridskata arhiepiskopija*, Skopje 2007, 39-59. D. M. Nicol, *To Δεσποτάτο της Ηπείρου*, Ιωάννινα 1974, 138. Α. Αγγελόπουλος, «Το γενεαλογικόν δένδρον της οικογενείας των Καβασιλών», *Μακεδονικά* 17, Θεσσαλονίκη 1977, 367-396. K. Nihoritit, *Slavistički i bŕlgaristički proučvanija*, Veliko Tŕrnovo 2005, 77-88. I. Ταρνανίδης, «Η αρχιεπισκοπή Αχρίδας ανάμεσα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και στον σλαβικό κόσμο», στο: *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων, Β΄ Συμπόσιο*, Θεσσαλονίκη 1992, 566-567. S. Nikolova, «Za edin nepoznat prepis ot službata na sv. Naum Ohridski», *Hiljada i osemdeset godini ot smŕrtta na sv. Naum Ohridski*, Σόφια 1993, 31-54. N. D. Ončarov, *Vardarska Makedonija*, Σόφια 1994, 89. D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282*, Cambridge 1959, 16-46. V. Nedeski, *Sveti Konstantin Kavasila Arhiepiskop Ohridski*, Ohrid 2015.

Ο Δημήτριος Χωματιανός (ή Χωματηνός) σπούδασε Δίκαιο στην Κωνσταντινούπολη και διετέλεσε γραμματέας δύο πατριαρχών. Όπως οι περισσότεροι αξιωματούχοι του Βυζαντίου, μετά την άλωση της Πόλης από τους Λατίνους κατέφυγε στην Μακεδονία, στο νεοϊδρυθέν Δεσποτάτο της Ηπείρου. Το 1216 χειροτονήθηκε αρχιεπίσκοπος Αχρίδος (ή Οχρίδος) και το 1227 έστεψε στη Θεσσαλονίκη τον Θεόδωρο Κομνηνό αυτοκράτορα του Βυζαντίου. Ως ειδικός επί του δικαίου προήδρευε Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου, το οποίο εκδίκασε υποθέσεις από την Κέρκυρα ως την Δράμα.

Ο επίσκοπος Κίτρος Ιωάννης υπήρξε λόγιος του 13ου αιώνα. Ακμασε περί το 1203 και έγραψε το *Περί εθίμων και δογμάτων των Λατίνων*, το οποίο μνημονεύει ο Αλλάτιος.

Η αλληλογραφία με τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδος Δημήτριο Χωματιανό

Ως μέλος οικογένειας ευγενούς καταγωγής, ο άγιος Κωνσταντίνος από νεαρή ηλικία απέκτησε στέρεη εκπαίδευση στους τομείς της κοσμικής επιστήμης και της πνευματικής γνώσης. Γύρω στο 1220 δέχθηκε την υψηλή κλήση της Εκκλησίας του Χριστού και χειροτονήθηκε επίσκοπος Στρωμνίτης. Από την εποχή της επισκοπικής του δράσης στη Στρώμνιτα προέρχεται και η πρώτη αλληλογραφία του με τον αρχιεπίσκοπο Δημήτριο Χωματιανό. Οι ερωταποκρίσεις αυτές παρουσιάστηκαν στον έβδομο τόμο της έκδοσης *Analecta sacra et classica*², του καρδινάλιου J. B. Pitra μαζί με άλλα έργα του Χωματιανού και ως πηγή αναφέρεται ο Κώδικας του Μονάχου αριθ. 62³. Το 1891 ο Αντώνιος Μομφερράτος⁴ έκανε περιγραφή των ερωταποκρίσεων αυτών, η οποία επικεντρώνεται ιδιαίτερα σε μια επιστολή από τον επίσκοπο Στρωμνίτης Κωνσταντίνο προς τον Χωματιανό, στην οποία ο επίσκοπος ρωτάει *εί χρή προαχθῆναι εις ιερωσύνην τὸν ἐν ἀτελεῖ μὲν ἡλικία ἀνήλικον κόρη μνηστευάμενον, ταύτης δὲ τεθνηκυῖας, ἐτέρα γυναικί κατὰ νόμους συζευχθέντα*⁵.

Προφανώς ο επίσκοπος Κωνσταντίνος αντιμετώπιζε το συγκεκριμένο πρόβλημα με κάποιον υποψήφιο για ιεροσύνη, και λόγω του ειδικού χαρακτήρα του θέματος, ζήτησε συμβουλές από τον αρχιεπίσκοπο. Στην αρχή ο αρχιεπίσκοπος Χωματιανός αναγνωρίζει ότι πρόκειται για μια ειδική περίπτωση και ότι ανάμεσα στους εκκλησιαστικούς συγγραφείς και στους κανόνες της Εκκλησίας υπάρχουν αποκλίνουσες απόψεις σχετικά με το θέμα αυτό. Αλλά καθορίζοντας την ατελή ηλικία, σύμφωνα με τους νόμους του αυτοκράτορα Λέοντος του Σοφού και του Αλεξίου του Κομνηνού, έως την ηλικία των 12 ή 14 ετών, και επικαλούμενος τον 18ο κανόνα του Μεγάλου Βασιλείου, διαπίστωσε ότι στην περίπτωση που ένα αγόρι έχασε την αρραβωνιαστικιά στην καθορισμένη ηλικία και αργότερα παντρεύτηκε μια άλλη γυναίκα, τότε δεν υπάρχει κανένα εμπόδιο προκειμένου να λάβει την ιεροσύνη⁶.

2 J. B. Pitra, *Analecta sacra et classica*, τ. 7, *Juris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomeni Δημητρίου αρχιεπισκόπου πάσης Βουλγαρίας του Χωματιανού τα πονήματα*, Parisiis et Romae 1891, 63-66.

3 A. Battandier, *Preface*, στο: Pitra 1891, ό.π. (υποσημ. 2), XXIV.

4 Α. Μομφερράτος, «Recenzija na: J. B. Card. Pitra, *Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata*, τ. VII, *Juris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomeni Δημητρίου αρχιεπισκόπου πάσης Βουλγαρίας του Χωματιανού τα πονήματα*, Parisiis et Romae, Roger et Chernowitz 1891. 8. XL-i-893», *Vizantijskij Vremennik*, τ. 2 del. 2-3, Moskva 1895, 429.

5 Pitra 1891, ό.π. (υποσημ. 2), 63.

6 Αυτό το θέμα έχει θεθεί περισσότερες φορές, όπως και το θέμα της δευτερογαμίας των χηρευόντων κληρικών που απαγορεύεται από τον 6ο κανόνα της Πενθέκτης. Το 1910, η Σύνοδος του Καρλοβικίου έθεσε και πάλι το θέμα αυτό στην επιστολή προς τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωακείμ Γ'. Το 1920 ο αρχιεπίσκοπος Δημήτριος Βελιγραδίου αποστέλλει άλλη επιστολή για το θέμα αυτό προς τον διαχειριστή του θρόνου της

Παρά την απάντηση αυτή, η επιστολή είναι γεμάτη και με άλλα σχετικά στοιχεία. Ιδιαίτερα εντυπωσιακή είναι η εισαγωγή στην απάντηση του Χωματιανού, η οποία αποτελεί μια ισχυρή ένδειξη για την κατάσταση της επισκοπής Στρώμνιτσας κατά την εποχή της επισκοπικής δράσης του Καβάσιλα, και συγχρόνως συνιστά μαρτυρία για τα προβλήματα που αντιμετώπιζε ο εκεί επίσκοπος. Επαινώντας τον επίσκοπο, που ήταν αφιερωμένος στην κοινότητά του, ο αρχιεπίσκοπος Χωματιανός ξεκινά με τα λόγια: *Χρόνιος ἡμῖν ὁ καλὸς ἦκει Στρουμίτζης, τὰ γε δι' ἔγγραμμάτου προῤῥήσεως, τὰ γὰρ δι' αὐτοψίας, ἀλλὰ τοῦτο πάλοι ἡμῖν ἀπέγνωσται, ὅτι πᾶσιν ἡμέροις πρὸς τὴν βελτίστην ἐπέστραπτε Στρουμίτζαν, καὶ δριμῶς πρὸς ταύτην τρέφει τοὺς ἔρωτας, ὡς καὶ θρεψαμένης καὶ φίλων ἐπιλανυάνεσθαι*⁷. Αυτά τα λόγια είναι μια ισχυρή μαρτυρία του Χωματιανού για την αφοσιωμένη εργασία και την προσπάθεια του μητροπολίτη Κωνσταντίνου, η οποία φυσικά προσέφερε πολύτιμους καρπούς.

Τα λόγια του επισκόπου Κωνσταντίνου Καβάσιλα μαρτυρούν ότι η επισκοπική διακονία στη Στρώμνιτσα κατά την περίοδο αυτή δεν ήταν καθόλου εύκολη. Όμως και από τα λόγια του Χωματιανού προκύπτει η αγάπη του προς τον Καβάσιλα και η διαβεβαίωση ότι αυτός δεν θα αφήσει απροστάτευτο τον αγαπημένο του επίσκοπο: *Ἀλλὰ γὰρ εἶπε τιμία μοι κεφάλῃ, πότερον ὡσει νεκρὶ σοι ἐπιλεησμεία*⁸; *Τοῦτο δὴ τὸ τοῦ ψαλμωδοῦ ἢ δοκιμὴν τοῦ περὶ σέ, ἡμετέρου πόθου ποιούμενος, καθόλου μὲν ἀκεκρύψω καὶ ἄποπτος ἡμῖν γέγονας*...⁹. Αρκετά εντυπωσιακός είναι και ο τρόπος με τον οποίο ο επίσκοπος Καβάσιλας χρησιμοποίησε τα λόγια του ψαλμού για να εκφράσει τη δύσκολη θέση του. Από την άλλη, ο αρχιεπίσκοπος Δημήτριος Χωματιανός προσπαθεί να επιστήσει την προσοχή του επισκόπου στο γεγονός ότι αν και ο καιρός στον οποίο ζουν είναι «ἀπίστος και ανώμαλος»¹⁰, αυτό δεν θα πρέπει να τον αποθαρρύνει, αλλά μάλλον να τον ενθαρρύνει. *Ἐξαιρώση τὸ περικάρδιον, ἀθυμίας συμπιγόμενον, ἢ καὶ διαχυθῆ πρὸς ὀμιλίαν ἐλευθερόφωνον*, επισημαίνει ο Χωματιανός, θέτοντας τον εαυτόν του ως πιστό και βέβαιο υποστηρικτή του νεαρού επισκόπου. Αυτή η αλληλογραφία του επισκόπου Κωνσταντίνου Καβάσιλα με τον Χωματιανό θα συνεχιστεί και αργότερα, όταν ο Καβάσιλας θα εμφανίζεται ως μητροπολίτης στην πόλη του Δυρραχίου. Για την εκλογή του αγίου Κωνσταντίνου στη μητρόπολη του Δυρραχίου μαθαίνουμε από τις 29 ερωταποκρίσεις του αρχιεπισκόπου Δημητρίου Χωματιανού προς αυτόν και από τις τέσσερις του επισκόπου Κίτρους Ιωάννη¹¹. Πρόκειται για ερωτήσεις του αγίου Κωνσταντίνου, ο οποίος αναζητεί απαντήσεις σε διάφορα θέματα, κυρίως στον τομέα του εκκλησιαστικού δικαίου. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στην αλληλογραφία του με τον αρχιεπίσκοπο Χωματιανό¹², όπου ο ήδη μητροπολίτης Δυρραχίου

Κωνσταντινούπολης Δωρόθεο, μητροπολίτη Προύσης. Η Πανορθόδοξη Σύνοδος που πραγματοποιήθηκε το 2016 στην Κρήτη, αν και ήταν αναμενόμενο, δεν έλαβε συγκεκριμένη σχετική απόφαση επί του θέματος. Τελικά, το 2018 η Ιερά Σύνοδος του Οικουμενικού Πατριαρχείου επέτρεψε τον δεύτερο γάμο των ιερέων, σε περίπτωση χρεΐας τους ή εάν τους εγκαταλείψει η πρεσβυτέρα τους. Σχετικά με αυτό το θέμα, βλ. Α. Παπαδοπούλου, *Η Εκκλησία της Ελλάδος έναντι θεμάτων πανορθόδοξου ενδιαφέροντος κατά τον κ' αιώνα*, Ανάλεκτα Βλατάδων 58, Θεσσαλονίκη 1994, 98· Γενναδίου Θεσσαλονίκης, *Το ζήτημα του γάμου των κληρικών*, Γρηγόριος ο Παλαμάς 2, Θεσσαλονίκη 1918, 340-343· Δ. Γεωργιάδου, *Περί του γάμου των ήδη κληρικών*, Εκκλησιαστική Αλήθεια 31, Κωνσταντινούπολη 1911, 139-140.

7 Pitra 1891, ό.π. (υποσημ. 2), 63.

8 Βλ. Ψαλμός 30, στ. 13.

9 Pitra 1891, ό.π. (υποσημ. 2), 63.

10 Pitra 1891, ό.π. (υποσημ. 2), 63.

11 J. Darrouzès, *Les réponses canoniques de Jean de Kitros*, Revue de etudes byzantines 31, Παρίσι 1973, 319-334.

12 Βλ. Γ. Ράλλης και Μ. Ποτλής, *Συνταγμάτων θείων και ιερών κανόνων*, τ. 5, Αθήνα 1855, 427-436 και Pitra 1891, ό.π. (υποσημ. 2), 616-686.

Καβάσιλας ενδιαφέρεται για θέματα που σχετίζονται με την εκκλησιαστική οργάνωση και τις λειτουργικές πράξεις. Ο Χωματιανός, ως γνωστός και σπουδαίος κανονολόγος και κορυφαίος ειδικός σε θέματα εκκλησιαστικού δικαίου, ήταν το πιο κατάλληλο πρόσωπο από το οποίο ανέμενε να βρει βοήθεια σε αυτά τα ζητήματα.

Οι ερωταποκρίσεις αυτές έχουν ιδιαίτερη σημασία, γιατί μέσω αυτών μπορούμε να μάθουμε ακριβώς τα προβλήματα και τα διλήμματα που αντιμετώπιζε ο άγιος Κωνσταντίνος κατά τη διάρκεια της αρχιερατικής δράσης στο Δυρράχιο, ενώ μερικές από αυτές συνιστούν σπουδαίες μαρτυρίες για την ιστορική εξέλιξη των διαφορετικών λειτουργικών πράξεων. Από αυτές φαίνεται πως ο άγιος Κωνσταντίνος Καβάσιλας ήταν πραγματικά ένας αφοσιωμένος κληρικός, ο οποίος ήθελε με σοβαρότητα να λύσει τα εκκλησιαστικά ζητήματα στις παραμεθόριες περιοχές, που βρίσκονταν υπό διάφορες επιρροές.

Πριν ξεκινήσει να απαντάει στις ερωτήσεις του Καβάσιλα, ο Χωματιανός εξαίρει την πρωτοβουλία του μητροπολίτη Δυρραχίου να ζητήσει συμβουλές από τον προκαθήμενο της Αρχιεπισκοπής. Χρησιμοποιώντας τις παροιμίες του Σολομώντα¹³, ο Χωματιανός συγκρίνει τον εαυτό του με έναν γονέα που είναι χαρούμενος για τη σοφία του γιου του¹⁴. Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν μόνο οι ερωτήσεις και οι απαντήσεις που είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες και σχετίζονται με καίρια θέματα, τα οποία περιλαμβάνονται στην *Patrologia Graeca* (119, 948A-960D) του J. P. Migne, και στον πέμπτο τόμο της Συλλογής κανόνων των Ράλλη και Ποτλή¹⁵.

Η πρώτη ερώτηση που αναφέρεται εκεί είναι *εί δεῖ τὸν ψηφισθέντα, καὶ καταδεξάμενον, καὶ ἀσπασάμενον μετατεθῆναι εἰς ἑτέραν ἐπισκοπὴν*¹⁶. Η ερώτηση του Καβάσιλα είναι κατανοητή, δεδομένου ότι η πράξη της μετάθεσης από μία σε άλλη επισκοπή στην εποχή του δεν ήταν συνηθισμένη. Έτσι, βρισκόμενος σε τέτοια περίπτωση ο άγιος ενδιαφέρεται για την κανονικότητα της δικής του μετακίνησης από την Στρώμνιτσα στο Δυρράχιο. Αυτή η ερώτηση είναι επίσης ισχυρή ένδειξη ότι ο «Κωνσταντίνος Δυρραχίου» είναι ο ίδιος με τον «Στρωμνίτη» και αποτελεί αντεπιχείρημα απέναντι σε ορισμένους επιστήμονες που διαφωνούν με αυτό¹⁷. Επίσης, υπάρχει η πιθανότητα ακόμη και κάποιοι κύκλοι της Εκκλησίας να μην αναγνώριζαν τη μετάθεσή του στην καθέδρα του Δυρραχίου, για αυτό ο επίσκοπος, που ήδη κατείχε το μητροπολιτικό αξίωμα, να χρειαζόταν να διασφαλίσει την κανονικότητα της πράξης, ζητώντας απάντηση από τον αρχιεπίσκοπο Χωματιανό.

Σε αυτή την ερώτηση ο Χωματιανός απαντά αμέσως ότι *τοῦτο κανονικὸν μὲν οὐκ ἔστιν, οὔτε μὴν τῆς ἐγγράφου ἢ ἀγράφου ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως· γίνεται δὲ πολλὰκις, βασιλέως κελεύοντος, διὰ τινὰ οἰκονομίαν λυσιτελοῦσαν κοινῇ· καὶ γέγονε τοῦτο ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ αἰοιδίμου βασιλέως κυρίου Μανουὴλ καὶ πορφυρογενήτου Κομνηνοῦ*¹⁸. Εδώ ο Χωματιανός αναφέρει το παράδειγμα του αγίου Ευσταθίου Θεσσαλονίκης¹⁹, ο οποίος ως διάκονος της Κωνσταντινούπολης, μολονότι ψηφίστηκε επίσκοπος Μύρων, πριν

13 Παρ. 15, 20: *υἱὸς σοφὸς εὐφραίνει πατέρα.*

14 Ράλλης και Ποτλής 1855, ό.π. (υποσημ. 12), 428.

15 Οι ερωτήσεις και οι απαντήσεις είναι πλήρεις στον έβδομο τόμο της έκδοσης *Analecta Sacra et Classica* του καρδινάλιου J. B. Pitra [ό.π. (υποσημ. 2)], αλλά η πλήρης ανάλυσή τους απαιτεί εκτενέστερη μελέτη.

16 Ράλλης και Ποτλής 1855, ό.π. (υποσημ. 12), 428.

17 Ένα παράδειγμα είναι ο Golubinsky. Βλ. Grozdanov 2007, ό.π. (υποσημ. 1), 51.

18 Ράλλης και Ποτλής 1855, ό.π. (υποσημ. 12), 428.

19 Περισσότερα για τον άγιο Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, βλ. Θ. Ζήσης, *Θεολόγοι της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1997, 29-73 και M. Marković, «Kult i ikonografija svetog Evstatija Solunskog u srednjem veku», *Niš and Byzantium, VIII Symposium*, Niš 2010, 283-296.

ακόμη χειροτονηθεί, με βασιλικό διάταγμα επανεκλέγη αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης. Επιπλέον, όμως, εξηγεί γιατί μόνο ο αυτοκράτορας έχει το δικαίωμα, σύμφωνα με τη παράδοση, καθώς είναι κεχρισμένος από τον Χριστό.

Η μέριμνα του μητροπολίτη Καβάσιλα για τη σωστή λειτουργική τάξη φαίνεται από την ερώτηση που απευθύνει στον Χωματιανό για την εμφάνιση, το χρώμα και τη χρήση των διαφόρων αρχιερατικών αμφίων. Η ερώτηση του μητροπολίτη είναι η εξής: *Εί δέον ἐστὶ καὶ ἐν τοῖς πορφυροῖς ἀρχιερατικοῖς ἐσθήμασι τεθῆναι, καὶ ἅπερ καὶ ἐν τοῖς λευκοῖς, ἐν μὲν τῷ στιχαρίῳ τοὺς ποταμούς²⁰, ἐν δὲ τῷ φαινολίῳ σταυρούς· καὶ εἰ δεῖ καὶ πορφύρεον γενέσθαι σάκκον²¹*, και λαμβάνει την απάντηση ότι η εκκλησιαστική παράδοση απαιτεί τα πορφυρά άμφια να είναι απλά και χωρίς την προσθήκη των ποταμών ή πολυσταύριων. Πορφυρός, ωστόσο, σάκκος δεν υπάρχει, επειδή ο σάκκος χρησιμοποιείται μόνο τρεις φορές τον χρόνο, στις μεγαλύτερες γιορτές: το Πάσχα, την Πεντηκοστή και τα Χριστούγεννα. Για το πορφυρό χρώμα των αμφίων εξηγεί ότι συμβολίζει το πένθος και χρησιμοποιείται μόνο σε νηστεία και σε μνημόσυνα, και ως εκ τούτου, δεν μπορεί να υπάρχει πορφυρός σάκκος.

Από αυτή την περικοπή φαίνεται ότι τα χρώματα των λειτουργικών αμφίων ήταν ακόμη πολύ περιορισμένα. Επίσης, σύμφωνα με τις πηγές, οι επίσκοποι κατά την εποχή αυτή δεν φορούσαν σάκκο αλλά φελώνιο. Σάκκο φορούσαν τότε μόνο οι πατριάρχες. Από τον 13ο αιώνα αυτό το δικαίωμα δίνεται και σε κάποιους μητροπολίτες και αποτελεί μια ιδιαίτερη τιμή²². Αργότερα, η πράξη της χρήσης σάκκου από τους επισκόπους γενικεύτηκε και ο σάκκος αντικατέστησε το φελώνιο στα αρχιερατικά άμφια.

Έτσι, το γεγονός ότι ο άγιος Κωνσταντίνος Καβάσιλας ως μητροπολίτης Δυρραχίου ρωτάει για αυτό το συγκεκριμένο άμφιο, σημαίνει ότι προφανώς το φορούσε ή ως κάποιο προνόμιο της μητρόπολης Δυρραχίου ή του δόθηκε ως προσωπικό προνόμιο και με την απάντηση επιβεβαιώθηκε από τον αρχιεπίσκοπο Δημήτριο. Η επιστολή αυτή μπορεί να είναι η αφορμή για την εικονογράφηση του αγίου Κωνσταντίνου με σάκκο στον ναό της Παναγίας Περιβλέπτου, που αποτελεί την αρχαιότερη σωζόμενη απεικόνιση επισκόπου με σάκκο στην ορθόδοξη εικονογραφία²³.

Καθώς το Δυρράχιο ήταν μεθοριακή ζώνη και σημαντικό λιμάνι, η παρουσία ανθρώπων διάφορων θρησκειών και εθνικοτήτων ήταν αναμενόμενη. Έτσι, η λατινική επιρροή ήταν μεγάλη, και η συνύπαρξη και συμβίωση των Ορθοδόξων με Λατίνους και Αρμένιους δημιούργησε ορισμένα ζητήματα που είναι επίκαιρα έως και σήμερα. Το εκκλησιαστικό πρόβλημα μεταξύ των Λατίνων και των Ρωμαίων ήταν ακόμη νωπό. Έτσι, ο άγιος Κωνσταντίνος θέλοντας να καθορίσει τη στάση του και τη στάση της Ορθόδοξης Εκκλησίας απέναντι στους Λατίνους, θέτει στον έμπειρο αρχιεπίσκοπο την ερώτηση: *Πῶς λογίζονται τὰ παρὰ τῶν Λατίνων ἱερουργούμενα ἄζυμα, κοινὰ ἢ ἅγια; Ὡσαύτως καὶ τὰ ὑπουργούμενα αὐτοῖς σκεύη, καὶ ἱερατικὰ ἄμφια, καὶ εἴ τι τοιοῦτον· καὶ εἰ ἔλλιγόν ἐστι τὸ τούτους δακτυλιοφορεῖν.*

Απαντώντας στο ερώτημα αυτό ο Χωματιανός αναφέρει τον 70ο Αποστολικό κανόνα, και τους κανόνες 37 και 38 της Συνόδου της Λαοδικείας και τον 60ο κανόνα της Συνόδου της Καρχηδόνας, που αναφέρουν ότι τα άζυμα αποτελούν ιουδαϊκή παράδοση²⁴. Στη

20 Για τους ποταμούς, βλ. Άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περί της Θείας Λειτουργίας*, PG 155, 236 C.

21 Ράλλης και Ποτλής 1855, ό.π. (υποσημ. 12), 430.

22 Κ. Καλλίνικος, *Ο χριστιανικός ναός και τα τελούμενα εν αυτώ*, Αθήνα 1969, 488.

23 Βλ. С. Grozdanov, «Prilozi poznavanju srednjevekovne umetnosti Ohrida», ZLUMS 2, 1966, 204-205.

24 Βλ. *Sveštení kanoni na svetata pravoslavna Crkva*, Veles 2011, 63, 331, 389-390.

συνέχεια, εκτενώς και εξαντλητικά επεξεργάζεται τις βασικές διαφορές μεταξύ των Ρωμαίων και των Λατίνων, όπως το δογματικό ζήτημα του Αγίου Πνεύματος, τα άζυμα, την κατάργηση της νηστείας, και γενικά, την εκκοσμίκευση της εκκλησίας των Λατίνων, ως αποτέλεσμα της οποίας οι κληρικοί φορούν δαχτυλίδι, κάτι που για τους Ρωμαίους έχει πνευματική και όχι υλική διάσταση. Είναι σημαντικό το ότι υποστηρικτικά αναφέρει και τη θέση του προκατόχου του, Θεοφυλάκτου, ο οποίος σχετικά με αυτά τα θέματα συμβούλευε τον νέο επίσκοπο Μαλεσόβης Νικόλαο. Για τον Χωματιανό, όπως και για τον Θεοφύλακτο, μόνο η λατινική διδασκαλία για την προέλευση του Αγίου Πνεύματος είναι κάτι σοβαρό, αλλά και αυτό είναι προϊόν της ένδειας της λατινικής γλώσσας. Και έτσι ο Χωματιανός κλείνει τη συζήτηση λέγοντας *οὔτε τὰ ἱερουργούμενα παρά τῶν Λατίνων ἄζυμα, οὔτε τὰ ὑποδεχόμενα ταῦτα, καὶ ὑπηρετούμενα τῇ τούτων ἱεουργίᾳ σκευή, καὶ ἀκολούθως οὔτε τὰς ἱεράς αὐτῶν στολὰς, οὔτε τι τοιοῦτον, κοινὰ λογισόμεθα*²⁵.

Όταν πρόκειται για τις σχέσεις μεταξύ των Ορθοδόξων και των Λατίνων, ο άγιος Κωνσταντίνος Καβάσιλας απευθύνει μία ακόμη ενδιαφέρουσα ερώτηση στον αρχιεπίσκοπο Δημήτριο. Ρωτάει *εἰ πρόκριμα τῷ ἀρχιερεὶ τὸ εἰσερχεσθαι εἰς τὰς Λατινικὰς Ἐκκλησίας καὶ προσκυνεῖν, ἢνίκα ἂν προσκληθεῖ παρ' αὐτῶν καὶ εἰ μεταδώσει τούτοις κατακλαστοῦ, ὅταν εἰς τὴν ἀγίαν καὶ καθολικὴν Ἐκκλησίαν ἐν τῇ λειτουργίᾳ παραγίνωνται*²⁶. Σε αυτή την ερώτηση ο Χωματιανός απαντάει πως *τὸ συγκαταβαίνειν τοῖς μὴ τοιοῦτοις, καὶ συνέρχεσθαι, οὐ προκρινεῖ τῷ ἀρχιερεὶ, ὡς οἰκονομίαν πεπιστευμένῳ καὶ μετερχομένῳ τὴν πρέπουσαν οἰκονόμοις ψυχῶν*²⁷. Επιπλέον, συμβουλεύει τον μητροπολίτη Δυρραχίου με τα λόγια: *ὅθεν καὶ εἰς τὰς Ἐκκλησίας αὐτῶν προσκληθεῖς οὗτος, ἀνενδοιάστως ἀφίξεταί τῶν ἀγίων γὰρ εἰκόνων εἰσὶ καὶ οὗτοι προσκυνηταί, καὶ ἐν τοῖς κατ' αὐτοὺς ναοῖς ἀναστηλοῦσιν αὐτάς· καὶ προθύμως προσερχομένοις τούτοις μεταδώσει κατακλαστοῦ, ὅταν ἐν τῇ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ παραγένωνται ἢ τοιαύτη γὰρ συνήθεια δύναμιν ἔχει κατὰ μικρὸν μεθελκύσαι αὐτοὺς καθόλου πρὸς τὰ καθ' ἡμᾶς ἱερά ἔθη καὶ δόγματα*²⁸. Από τα λόγια του Χωματιανού φαίνεται το χάρισμα της διάκρισης και η ικανότητα να χρησιμοποιεῖ σωστά την οικονομία (συγκατάβαση) σε περιβάλλοντα όπου συνυπήρχαν Ρωμαῖοι και Λατίνοι. Ο τελικός, ωστόσο, σκοπός αυτής της διαδικασίας είναι οι ευσεβεῖς μεταξύ των Λατίνων να μην στερηθοῦν από την ευκαιρία να μάθουν τα ορθόδοξα δόγματα και ἔθιμα. Επιπλέον, διευκρινίζει ότι δεν απαγορεύεται στους Ορθοδόξους να προσέρχονται και να προσκυνούν στους ναοὺς της Δύσης, όπου βρίσκονται τα λείψανα των αγίων, όπως του Αγίου Πέτρου στη Ρώμη, και μπορούν ελεύθερα να προσεύχονται εκεί.

Αυτές οι αρκετά συγκαταβατικές στάσεις του Χωματιανού απέναντι στους Λατίνους δεν απαντούν σε κάποια άλλα έργα του, στα οποία παρουσιάζεται αυστηρότερος, ώστε από κάποιους χαρακτηρίστηκε «αδιάλλακτος εχθρός των Φράγκων και ζηλωτής της ορθοδόξου πίστεως»²⁹. Αυτό το γεγονός οδήγησε κάποιους ερευνητές να θεωρήσουν της ερωταποκρίσεις αυτές όχι ως γνήσια έργα του Χωματιανού αλλά ως ψευδεπίγραφες ερωταποκρίσεις του Ιωάννη Κίτρου³⁰ μαζί με τις ακόλουθες. Όμως αυτό μένει ως μια ανοιχτή

25 Ράλλης και Ποτλής 1855, ό.π. (υποσημ. 12), 433.

26 Ράλλης και Ποτλής 1855, ό.π. (υποσημ. 12), 434.

27 Ράλλης και Ποτλής 1855, ό.π. (υποσημ. 12), 434.

28 Ράλλης και Ποτλής 1855, ό.π. (υποσημ. 12), 434-435.

29 Μομφερράτος 1895, ό.π. (υποσημ. 4), 428.

30 «In seiner oben schon öfter erwähnten Arbeit zur Überlieferungsgeschichte der Antworten des Demetrios Chomatenos und des Ioannes von Kitros auf die Fragen des Konstantinos Kabasilas gelang J. Darrouzes der Nachweis daß verschiedene der in M noch Chomatenos zugeschriebenen Erotapokriseis an Kabasilas

υπόθεση, έχοντας υπόψη ότι ο Χωματιανός παρουσιάζει αυστηρότερες στάσεις προς τους Λατίνους όταν εκφράζει συνοδικές αποφάσεις (π.χ. το θέμα με την αγιορείτικη μονή Ιβήρων)³¹, ενώ εδώ πρόκειται για προσωπική άποψη και όχι για επίσημη συνοδική απόφαση.

Η αλληλογραφία με τον Ιωάννη Επίσκοπο Κίτρους

Στην αλληλογραφία του αγίου Κωνσταντίνου Καβάσιλα με τον επίσκοπο Κίτρους, Ιωάννη είναι ιδιαίτερα εμφανή τα διλήμματα του για κάποια τοπικά έθιμα που εφαρμόζονταν εκεί, καθώς και για τα νέα προβλήματα που εμφανίστηκαν στις σχέσεις μεταξύ των διαφόρων κοινοτήτων³². Εδώ θα αναφέρουμε μόνο μερικά, τα οποία θεωρούμε σημαντικά, καθώς παρουσιάζουν την εκκλησιαστική κατάσταση στο Δυρράχιο, στην περίοδο κατά την οποία ο άγιος Κωνσταντίνος ήταν μητροπολίτης. Από αυτά, είναι σαφές ότι ο μητροπολίτης Καβάσιλας ήταν ένας αφιερωμένος ποιμήν που άγρυπνα υπηρετούσε τη Μητρόπολη Δυρραχίου, φροντίζοντας να καθαρίσει τα ζιζάνια από τους σιτοβολώνες και να προλάβει τον συγκρητισμό, τη σπορά του οποίου διέβλεπε.

Αρκετά ενδιαφέρουσα είναι η πρώτη ερώτηση που απευθύνει στον επίσκοπο Κίτρους: *Συνήθεια ἔστιν ὧδε, εἰς τὴν ἔξω χώραν χειροτονεῖσθαι ἄζυμῖτας ἱερεῖς παρὰ τῶν ἡμετέρων ἀρχιερέων· δεκτόν ἐστι τοῦτο, ἢ οὐ;*³³. Η απάντηση του επισκόπου Κίτρους Ιωάννη σε αυτή την ερώτηση είναι πως η Καθολική Εκκλησία δεν έχει ακόμη αποφασίσει και δεν έχει λάβει επίσημη θέση. Έτσι και ο ίδιος είναι πολύ προσεκτικός και δεν έχει συγκεκριμένη άποψη και ακόμη διερωτάται μήπως αυτή είναι μια παλιά πρακτική. Τονίζοντας το γεγονός ότι η πράξη αυτή δεν έχει καταδικαστεί ποτέ συνοδικά, πιστεύει ότι θα πρέπει να συνεχιστεί, αλλά σε κάθε περίπτωση τονίζει την αναγκαιότητα σύντομα να εκδοθεί μια συνοδική απόφαση, για να κλείσει επιτέλους αυτό το θέμα.

Στην πόλη του Δυρραχίου στην περίοδο αυτή ήταν επίσης έντονο ένα άλλο ειδικό φαινόμενο. Δηλαδή υπήρχε η πρακτική Ορθόδοξοι Ρωμαίοι να θάβονται σε λατινικούς ναούς, κηδεύομενοι ταυτόχρονα από Ορθοδόξους και Λατίνους ιερείς. Αντιστοίχως και η κηδεία Λατίνων γινόταν από κοινού από Ορθοδόξους και Λατίνους ιερείς. Η πρακτική αυτή δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη ή σύγχυση, δεδομένου ότι πρόκειται για μια συνοριακή περιοχή με ισχυρές επιρροές και την περίοδο αυτή ακόμη δεν είχαν επιλυθεί συνοδικά πολλά θέματα μεταξύ του παπικού θρόνου και των ανατολικών εκκλησιών.

Αντιμέτωπος με αυτή την πρακτική, ο άγιος Κωνσταντίνος Καβάσιλας ρωτά τον επίσκοπο Ιωάννη αν είναι αποδεκτή ή όχι. Ο επίσκοπος αναφέρεται πρώτα σε δύο σημαντικές διαφορές μεταξύ των Ρωμαίων και των Λατίνων και χαρακτηρίζει το λατινικό δόγμα για την εκπόρευση Αγίου Πνεύματος ως μείζον πρόβλημα, ενώ τα άζυμα ως μία όχι τόσο ουσιαστική διαφορά. Τότε του λέει ότι όλα τα άλλα είναι ίδια: η Παλαιά και η Καινή Διαθήκη, οι προσευχές, οι μελωδίες, οι ιεροί ναοί και η προσκύνηση

tatsächlich Ioannes von Kitros zum Autor haben. Die Sichtung der Chomatenos-Handschriften bestätigte zwar im wesentlichen das Ergebnis von Darrouzes auch über die von ihm herangezogenen Handschriften hinaus, doch komplizierte sich der Sachverhalt insofern, als sich in einigen Hss. wiederum einige der Erotapokriseis, die nach Darrouzes eindeutig Chomatenos zuzuschreiben sind, unter dem Bestand der Erotapokriseis des Ioannes von Kitros finden»: *Demetrii Chomateni: Ponemata Diaphora: Das Aktencorpus des Ohrider Erbischofs Demetrios Chomatenos, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 38, Series Berolinensis XIII, Recensuit* (herausgegeben von) G. Prinzing, Βερολίνο και Νέα Υόρκη 2002, 55-56.

31 Ο.π., 198-201.

32 Ο.π., 403-420. PG 119, 960D-985B.

33 Ράλλης και Ποτλής 1855, ό.π. (υποσημ. 12), 403.

του σταυρού και των ιερών εικόνων. Σε αυτήν τη βάση καταλήγει στο συμπέρασμα ότι δεν αποτελεί σοβαρό πρόβλημα Λατίνοι να θάβονται σε ρωμαϊκούς ναούς, κηδεύομενοι από Ρωμαίους και Λατίνους ταυτόχρονα, δεδομένου ότι ο τόπος της ταφής δεν έχει καμία σημασία ενώπιον του Θεού, και ότι η υμνογραφία των Λατίνων δεν είναι ειδωλολατρική, αλλά προέρχεται από τις ιερές μας Γραφές³⁴.

Ο επίσκοπος Ιωάννης, για να επιβεβαιώσει την άποψή του, αναφέρει ότι πολλά σώματα αγίων στην εποχή της αποστασίας και της βάρβαρης αιχμαλωσίας έμειναν χωρίς τιμή και προσκύνηση, αλλά δεν έχασαν τη χάρη τους, ενώ αντίθετα πολλοί ασεβείς είναι θαμμένοι στους ιερούς ναούς. Ως παράδειγμα, παραθέτει τον Ιουλιανό τον Παραβάτη που είχε ενταφιαστεί στον ναό των Αγίων Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι μειώνεται η ασέβειά του.

Το επόμενο ερώτημα του αγίου Κωνσταντίνου Καβάσιλα προς τον επίσκοπο Ιωάννη είναι: *Ὁ γυναίκα ἔχων ἱερεύς, ἢ διάκονος ἢ ἀναγνώστης, εἰ αὐτὸς μὲν ἀποκαρῆ, μείνη δὲ ἢ σύζυγος αὐτοῦ ἐν τῷ κόσμῳ, ἄρ' οὖν δύναται εἰς ἱερωσύνην ἢ ἀρχιερωσύνην προαχθῆναι ὁ ἀποκαρεῖς, εἰ καὶ ἡ σύμβιος αὐτοῦ τὴν ἀπόκαρσιν οὐ καταδέξεται;*³⁵. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι θετική και ο επίσκοπος Ιωάννης εξηγεί ότι αν αυτοί είναι νόμιμα διαζευγμένοι και ο σύζυγος έλαβε την κουρά, αυτός είναι ήδη «νεκρός» και η γυναίκα μπορεί να κάνει ό,τι θέλει. Εδώ, ο Ιωάννης προφανώς αναπέμπει στα λόγια του αποστόλου Παύλου: *Γυνὴ δέδετα νόμῳ ἐφ' ὅσον χρόνον ζῆ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς· ἐὰν δὲ κοιμηθῆ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς, ἐλευθέρα ἐστὶν ὡς θέλει γαμηθῆναι, μόνον ἐν Κυρίῳ*³⁶. Έτσι, η θέση της δεν επηρεάζει τον ήδη μοναχό (που «πέθανε» για αυτόν τον κόσμο και ζει εν Χριστῷ) και την χειροτονία του σε υψηλότερο βαθμό ιεροσύνης. Ο επίσκοπος Ιωάννης επισημαίνει ότι πολύ μεγαλύτερο εμπόδιο για την ιεροσύνη είναι η μοιχεία στον γάμο, και κυρίως όταν αυτή διαπράχθηκε από τη γυναίκα. Έτσι, σε περίπτωση που ο σύζυγος είναι ιερέας, είναι υποχρεωμένος να χωρίσει τη γυναίκα, και εφόσον είναι λαϊκός, αυτή η πράξη αποτελεί εμπόδιο για ιεροσύνη.

Ένα άλλο ενδιαφέρον ερώτημα του μητροπολίτη Καβάσιλα είναι: *Τίνες προτιμῶνται εἰς τὸ ψηφίζεσθαι εἰς ἐπισκοπὰς, ὁ πρωτόπαπας λαός, οἱ μετ' αὐτὸν ἱερεῖς, ἢ οἱ διάκονοι, οἱ ἔχοντες ἀρχιερατικὰ ἐκκλησιασικὰ ὀφθίκια;*³⁷. Ο επίσκοπος Κίτρους απαντά πως ουσίως σημασία κατά την επιλογή ενός επισκόπου έχουν τα προσωπικά χαρακτηριστικά του υποψηφίου, και ιδιαίτερα τα πνευματικά. Ο Καβάσιλας ρωτά για τη χρήση του αντιμνησίου στη λειτουργική πράξη και ο Ιωάννης του εξηγεί λεπτομερώς τον σκοπό της χρήσεώς του ως Αγίας Τράπεζας στους ναούς που δεν έχουν εγκαινιαστεί³⁸.

Η αλληλογραφία του με τον επίσκοπο Ιωάννη σχετικά με την αρμενική κοινότητα στην πόλη του Δυρραχίου δεν είναι λιγότερο ενδιαφέρουσα³⁹. Σε αυτήν, ο άγιος Κωνσταντίνος Καβάσιλας ρωτάει τον εξέχοντα επίσκοπο Κίτρους *εἰ ἔξεστι τοῖς Ἀρμενίοις, ἐν αἷς πόλεσιν οἰκοῦσι, κατὰ πᾶσαν ἄδειαν κτίζειν Ἐκκλησίας, καὶ εἴτε*

34 Ράλλης και Ποτλής 1855, ό.π. (υποσημ. 12), 404-405.

35 Ράλλης και Ποτλής 1855, ό.π. (υποσημ. 12), 405.

36 Α΄ Προς Κορινθίους, 7, 39.

37 Ράλλης και Ποτλής 1855, ό.π. (υποσημ. 12), 406.

38 Ράλλης και Ποτλής 1855, ό.π. (υποσημ. 12), 413-414.

39 Η παρουσία των Αρμενίων μονοφυσιτών στα Βαλκάνια είναι γνωστή: ήδη τον 10ο αιώνα κάνει αναφορά ο Ι. Σκυλίτζης (I. Scylitsae, *Synopsis historiarum*, Berolini 1973, 363.54-56C), όπως και ο Θεοφύλακτος Αχιρίδος, σε αρκετές επιστολές (Theophylaktos, *Epistulae*, 15, 59, cf. GIBI, t. IX-2, 1994, 96, 146). Στα τέλη του 12ου αιώνα Αρμένιοι ζούσαν γύρω από τη Θεσσαλονίκη και τα Μογλενά: P. Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire*, BSlav 22 (1961), 238. J.-C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Παρίσι 1990, 451-452.

χρή κωλύεσθαι, ἢ ἔᾶν αὐτοὺς ποιεῖν, ὡς βούλονται⁴⁰. Επ' αυτού, ο επίσκοπος Ιωάννης συμβουλεύει να τους επιτραπεί να ζουν χωριστά σε ειδικές γειτονίες, ως απορριπτόμενοι λόγω της αιρέσεως τους. Έτσι, η συχνή επαφή με τους χριστιανούς στην πόλη, να βοηθήσει τουλάχιστον ορισμένοι από αυτούς να οδηγηθούν στη μετάνοια.

Αυτή η απόλυτη απάντηση σχετικά με τους Αρμένιους, σε αντίθεση με τη χαλαρή στάση και την οικονομία προς τους Λατίνους, είναι αποτέλεσμα του γεγονότος ότι οι Αρμένιοι ως μονοφυσίτες είχαν καταδικαστεί αιώνες πριν, ενώ το ζήτημα και οι επίσημες α-συμφωνίες με τους Λατίνους ήταν ακόμη νέο ζήτημα και η επίσημη Εκκλησία δεν είχε καθιερώσει μια επίσημη στάση.

Ο άγιος Κωνσταντίνος Καβάσιλας υποβάλλει και μερικά ακόμη ερωτήματα προς τον επίσκοπο Κίτρους σχετικά με τη σωματική και την πνευματική συγγένεια, την ιεραρχία των εκκλησιαστικών οφφικίων, τον ακριβή ρόλο των διοικητικών υπαλλήλων της Εκκλησίας, το ευαγγελικό απόσπασμα *δώρον ὃ ἐάν ἐξ ἔμοῦ ὠφελῆθῃς*⁴¹, καθώς και για το κύρος των απαντήσεων του πατριάρχη Αντιοχείας Θεοδώρου Βαλσαμώνος προς τον Αλεξανδρείας Μάρκο και άλλους. Η απάντηση στην τελευταία ερώτηση είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, επειδή η μαρτυρία του Ιωάννη υποδεικνύει μια προσωπική σχέση και συνάντηση αυτών των δύο μεγάλων κανονολόγων: *Ἐγὼ δὲ καὶ ζῶντος ἐκείνου πολλῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει νομοτριβουμένων ἀκήκοα*⁴².

Η αλληλογραφία του αγίου Κωνσταντίνου Καβάσιλα με αυτούς τους δύο προβεβλημένους επισκόπους της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος αποτελεί μια πολύ σημαντική μαρτυρία για τη βαθιά θεολογική σκέψη που καλλιεργήθηκε ενεργά στην παράδοση της Αχρίδας. Η ακρίβεια των ερωτήσεων και των απαντήσεων σε πολλές λεπτομέρειες μαρτυρεί την υψηλή λογιосύνη αυτών των ιεραρχών. Η ενασχόληση με θέματα που είναι επίκαιρα και σήμερα καθιστά τις επιστολές πάντα σύγχρονες και ενδιαφέρουσες. Η σοβαρή, ωστόσο, πρόσβαση σε τρέχοντα θέματα, αλλά και σε πιο σοβαρά προβλήματα οικουμενικού χαρακτήρα αποκαλύπτει και την αφιέρωση αυτών των ιεραρχών τόσο προς τον Θεό όσο και προς τους ανθρώπους που αποτελούσαν το ποίμνιό τους. Ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιούν την ακρίβεια και την οικονομία αποτελεί ένα καλό παράδειγμα για την επίλυση των ιδιαίτερων σύγχρονων ανοιχτών ζητημάτων στην Εκκλησία.

40 Cheynet 1990, ό.π. (υποσημ. 39), 415.

41 Ματθ. 15, 5.

42 Ράλλης και Ποτλής 1855, ό.π. (υποσημ. 12), 418.

The Correspondence of Saint Constantine Cabasilas with the Archbishop of Ochrid Demetrius Homatianos, and John the Bishop of Kitrus*

VIKTOR NEDESKI

Saint Constantine Cabasilas was an eminent archpriest of the Ohrid Archbishopric, but due to historical circumstances that followed shortly after his primacy, today we have partial and scarce data of his life and work. Along with the hymnological works of this church father, crucial for the clarification of his work are his correspondences with two eminent contemporaries: the Archbishop Demetrius Homatianos and John the Bishop of Kitrus.

His correspondence with Homatianos dates to the period of Constantine's episcopacy in Strumica. Correspondence with Homatianos, as well as with the Bishop John culminates in the period when saint Constantine Cabasilas was Metropolitan of Durres.

This correspondence constitutes an important source, especially with reference to the church law as well as the liturgical and the current interdenominational dialogue. The precision of the asked questions and the subsequent answers, which were explicit down to minor details, resulted in a sophisticated elaboration on topics that are still current today. This also testifies to the great education of these clerics.

However, the studious approach to current but also to more serious ecumenical problems discloses their dedicated service to God and to the entrusted people; the manner in which they use the principle of economy (*οικονομία*) and *akrivia* (*ακρίβεια*) is a good model for solving particular contemporary church issues.

* I would like to express special thanks to the General Secretariat for Research and Technology (GSRT) and the Hellenic Foundation for Research and Innovation (HFRI) for the support to conduct this research included in the project supported by the decision no.131175/12.